ӘОК 524.834

АФФИН ГЕОМЕТРИЯСЫНДАҒЫ ЕКІ СКАЛЯРЛЫҚ ӨРІСТІ СИММЕТРИЯЛЫ ТЕЛЕПАРАЛЛЕЛДІ ГРАВИТАЦИЯСЫ ҮШІН НЕТЕР СИММЕТРИЯСЫ

Тынымова Фаруза Мухтаровна[1]**, Мырзакулова Шамшырак Ансатбаевна**[2]
faruza.mukhtarovna02@gmail.com, shamyrzakulova@gmail.com
[1] Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Жалпы және теориялық физика кафедрасының магистранты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
[2] "Ratbay Myrzakulov Eurasian International Centre for Theoretical Physics" кіші ғылыми қызметкері, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Н.А. Мырзакулов

Қазіргі кезде Ғаламның үдемелі ұлғаюы – космологиядағы ең зерттелетін және өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Осы ұлғаюды зерттеу барысында көптеген космологиялық модельдер ұсынылуды. Бұл модельдердің көбісі Римандық кеңістік-уақытында қарастырылуда. Бірақ соңғы уақыттарда Римандық емес кеңістік уақытындағы зерттеулер қызығушылық білдіруде. Соның бірі метрикалық емес скалярына тәуелді $f(Q)$ гравитациясы. Бұл гравитацияның көптеген қасиеттері зерттеліп, зерделенуде. Енді біз $f(Q)$ гравитациясы геометрикалық шолу жасаймыз [1-4]. Бұл жерде біз симметриялы телепараллель гравитация үшін әсер осы өрнекпен анықталатындығын қарастырдық

$$S=\int \frac{1}{2} f(Q)\sqrt{-g}\, d^4x + \int L_m \sqrt{-g}\, d^4x \tag{1}$$

мұндағы f функциясы Q скалярына тәуелді функция болып табылады. Ал g болса $g_{\mu\nu}$ метрикасының анықтауышы, L_m Лагранжиан материясының тығыздығы.

Метрикалық емес тензорды және оның іздерін келесідей жазуға болады

$$Q_{\lambda\mu\nu} = \nabla_\lambda g_{\mu\nu} \tag{2}$$

$$Q_\alpha = Q_\alpha{}^{\mu}{}_{\mu}, \widetilde{Q}_\alpha = Q^{\mu}{}_{\alpha\mu} \tag{3}$$

Сонымен қатар, метрикалық емес тензор көмегімен суперпотенциалды жаза аламыз

$$P^{\alpha}{}_{\mu\nu} = \frac{1}{4}\left[-Q^{\alpha}{}_{\mu\nu} + 2Q_{(\mu}{}^{\alpha}{}_{\nu)} + Q^{\alpha} g_{\mu\nu} - \widetilde{Q}^{\alpha} g_{\mu\nu} - \delta^{\alpha}_{(\mu} Q_{\nu)}\right] \tag{4}$$

мұндағы метрикалық емес тензор ізі келесі түрге ие

$$Q = -Q_{\alpha\mu\nu} P^{\alpha\mu\nu} \tag{5}$$

Тағы да, кеңістіктік - уақыттың сұйықтықтық сипаттамасы үшін энергия- импульс тензоры бойынша анықтау келесі формуламен жүзеге асады.

$$T_{\mu\nu} = -\frac{2}{\sqrt{-g}} \frac{\delta\left(\sqrt{-g}\,L_m\right)}{\delta g^{\mu\nu}} \tag{6}$$

Енді қозғалыс теңдеуін $g_{\mu\nu}$ метрикалық тензорға қатысты (1) әсерді өзгерте отырып жазуға болады

$$\frac{2}{\sqrt{-g}} \nabla_{\gamma}\left(\sqrt{-g}\, f_Q P^{\gamma}{}_{\mu\nu}\right) + \frac{1}{2} g_{\mu\nu} f + f_Q\left(P_{\mu\gamma i} Q_{\nu}{}^{\gamma i} - 2Q_{\gamma i\mu} P^{\gamma i}{}_{\nu}\right) = -T_{\mu\nu}, \tag{7}$$

мұндағы $f_Q = \frac{df}{dQ}$. Бұл мақалада Фридман-Робертсон-Уокер атты жазық кеңістік-уақытынын қарастырамыз

$$ds^2 = -dt^2 + a^2(t)\delta_{\mu\nu} dx^{\mu} dx^{\nu}, \tag{8}$$

мұндағы $a(t)$ Ғаламның масштабты факторы болып табылады. Осы сызықтық элемент үшін метрикалық емес тензордың ізі келесі түрге ие болады.

$$Q = 6H^2. \tag{9}$$

Фридман-Робертсон-Уокер метрикасы үшін қозғалыс теңдеулерін аламыз

$$3H^2 = \frac{1}{2f_Q}\left(-\rho + \frac{f}{2}\right), \tag{11}$$

$$\dot{H} + 3H^2 + \frac{\dot{f}_Q}{f_Q} H = \frac{1}{2f_Q}\left(\widetilde{p} + \frac{f}{2}\right), \tag{12}$$

мұндағы нүкте t уақыт бойынша туындыны білдіреді. Сондай-ақ, (11) және (12) теңдеуін пайдаланып, келесі теңдеулерді таба аламыз

$$\rho = \frac{f}{2} - 6H^2 f_Q \tag{13}$$

$$p=\left(\dot{H}+3H^2+\frac{\dot{f}_Q}{f_Q}H\right)2f_Q-\frac{f}{2}+3\lambda H \tag{14}$$

Енді $f(Q)$ гравитациясымен екі скалярлық өріспен минималды емес байланысқан моделін қарастырамыз. Бұл модель үшін әсерді келесідей жазамыз [3-5]

$$S=\int d^4x\sqrt{-g}\{[F(\phi)+G(\chi)]f(Q)+\frac{1}{2}\partial_\mu\phi\partial^\mu\phi-V(\phi)+\frac{1}{2}\partial_\mu\chi\partial^\mu\chi-W(\phi,\chi)\}+S_m, \tag{15}$$

Бұл жерде, $S_m=\int d^4x\sqrt{-g}\mathrm{L}_m$ материяның жалпы өрісін сипаттай алатын әсер. Мұндағы Q метрикалық емес скаляр, $F(\phi)$, $G(\chi)$ - скаляр өріспен гравитация арасындағы байланысын сипаттай алатын функциялары болып табылады. Бұл жердегі, $V(\phi)$ өзара өзімен-өзі әрекеттесетін ϕ өрісінің потенциалы. Сонымен қатар $W(\phi,\chi)$ функцияся ϕ және χ екеуінің арасындағы байланыс потенциалын сипаттай алады.

Сәйкесінше, біз әсерді (16) нүктелі Лагранжиан ретінде жаза аламыз.

$$\begin{aligned}\mathrm{L}=&a^3f_QQ(F+G)-a^3f(F+G)+6f_{QQ}Qa^2\dot{a}(F+G)+6f_Q\dot{a}^2a(F+G)+6f_Q\dot{a}a^2(\frac{dF}{d\phi}\dot{\phi}+\frac{dG}{d\chi}\dot{\chi})\\&-a^3\{\frac{1}{2}\dot{\phi}^2-V+\frac{1}{2}\dot{\chi}^2-W\}+\rho_m^0,\end{aligned} \tag{16}$$

Эйлер-Лагранжиан теңдеуінің көмегімен a, ϕ және χ, жағдайлары үшін қозғалыс теңдеулерін алатын боламыз.

Сонымен a үшін

$$2\dot{H}+3H^2=-\frac{p+(f-f_QQ+2f_{QQQ}\dot{Q}^2+2f_{QQ}\ddot{Q}+4f_{QQ}QH)(F+G)+4f_{QQ}Q((\frac{dF}{d\phi}\dot{\phi}+\frac{dG}{d\chi}\dot{\chi})}{2f_Q(F+G)}, \tag{17}$$

ϕ үшін:

$$f_QQ\frac{dF}{d\phi}-f\frac{dF}{d\phi}+\ddot{\phi}+3H\dot{\phi}-6f_Q(\dot{H}+2H^2)\frac{dF}{d\phi}+\frac{dV}{d\phi}+\frac{\partial W}{\partial\phi}=0, \tag{18}$$

χ үшін:

$$f_QQ\frac{dG}{d\chi}-f\frac{dG}{d\chi}+\ddot{\chi}+3H\dot{\chi}-6f_Q(\dot{H}+2H^2)\frac{dG}{d\chi}+\frac{\partial W}{\partial\chi}=0, \tag{19}$$

Сондай-ақ, Эйлер-Лагранж теңдеуінің нөлдік энергия шартына байланысты Фридманның екінші теңдеуін ала аламызп, нөлге теңестіріп аламыз:

$$H^2=\frac{\rho+f_QQ(F+G)-f(F+G)+6f_{QQ}\dot{Q}H(F+G)}{6(F+G)f_Q}. \tag{20}$$

Жоғарыда көрсетілген теңдеулердегі $H = \dot{a}/a$ шамасы Хаббл параметрі болып табылады. Теңдеулердегі тығыздық $\rho = \rho_m + \rho_\phi + \rho_\chi$ және қысым $p = p_\phi + p_\chi$ келесідей анықталады:

$$\rho_\phi = \frac{1}{2}\dot{\phi}^2 + V - 6f_Q H \frac{dF}{d\phi}\dot{\phi}, \tag{21}$$

$$\rho_\chi = \frac{1}{2}\dot{\chi}^2 + W - 6f_Q H \frac{dG}{d\chi}\dot{\chi}, \tag{22}$$

$$p_\phi = \frac{1}{2}\dot{\phi}^2 - V + 2f_Q(\frac{dF}{d\phi}\ddot{\phi} + 2H\frac{dF}{d\phi}\dot{\phi} + \frac{d^2F}{d\phi^2}\dot{\phi}^2), \tag{23}$$

$$p_\chi = \frac{1}{2}\dot{\chi}^2 - W + 2f_Q(\frac{dG}{d\chi}\ddot{\chi} + 2H\frac{dG}{d\chi}\dot{\chi} + \frac{d^2G}{d\chi^2}\dot{\chi}^2). \tag{24}$$

Жалпы энергия импульс тензоры өрістердің келесідей энергия-импульс теңдеулерін қамтиды. Олар $\nabla_\mu T^{\mu\nu} = \nabla_\mu T_m^{\mu\nu} + \nabla_\mu T_\phi^{\mu\nu} + \nabla_\mu T_\chi^{\mu\nu}$. Сақталу заңына сәйкес, $\dot{\rho} + 3H(\rho + p) = 0$ сәйкес төмендегі теңдеулер арқылы тиісінше қысымдары анықталды:

$$\dot{\rho}_\phi + 3H(\rho_\phi + p_\phi) = -f_Q Q\frac{dF}{d\phi}\dot{\phi} + Q\frac{dF}{d\phi}\dot{\phi} - \frac{\partial W}{\partial\phi}\dot{\phi} + \frac{(dF/d\phi)\dot{\phi}}{F+G}\rho, \tag{25}$$

$$\dot{\rho}_\chi + 3H(\rho_\chi + p_\chi) = -f_Q Q\frac{dG}{\chi}\dot{\chi} + Q\frac{dG}{d\chi}\dot{\chi} + \frac{(dG/d\chi)\dot{\chi}}{F+G}\rho, \tag{26}$$

Бұл жердегі q_i координатасының α_i -жалпы функциясы. Нетер симметриясымен байланысқан, X арқылы пайда болатын қозғалыс тұрақтысы Нетер симметриясымен байланысу арқылы төмендегіні береді:

$$M_0 = \alpha_i \frac{\partial L}{\partial \dot{q}_i}. \tag{27}$$

Енді осы модельге Нетер симметриясының қолданылу шарты $L_x L = XL = 0$ Лагранжиан үшін қолданылады және векторлық өріс төмендегідей жазылады:

$$X = \alpha\frac{\partial}{\partial a} + \beta\frac{\partial}{\partial\phi} + \gamma\frac{\partial}{\partial\chi} + \delta\frac{\partial}{\partial Q} + \frac{\partial\alpha}{\partial t}\frac{\partial}{\partial\dot{a}} + \frac{\partial\beta}{\partial t}\frac{\partial}{\partial\dot{\phi}} + \frac{\partial\gamma}{\partial t}\frac{\partial}{\partial\dot{\chi}} + \frac{\partial\delta}{\partial t}\frac{\partial}{\partial\dot{Q}}, \tag{28}$$

мұндағы α, β және γ, δ деп (a, ϕ, χ, R) функцияларын атаймыз. Бұл жағдайда жүйеге сүйене отырып, дифференциалдық теңдеулер жүйесін аламыз:

$$f_Q(F+G)(\alpha + 2a\frac{\partial\alpha}{\partial a}) + af_Q\frac{dF}{d\phi}(\beta + a\frac{\partial\beta}{\partial a}) + af_Q\frac{dG}{d\chi}(\gamma + a\frac{\partial\gamma}{\partial a}) + af_{QQ}(F+G)(\delta + a\frac{\partial\delta}{\partial a}) = 0, \tag{29}$$

$$3\alpha - 12 f_Q \frac{dF}{d\phi}\frac{\partial\alpha}{\partial\phi} + 2a\frac{\partial\beta}{\partial\phi} = 0, \tag{30}$$

$$3\alpha - 12 f_Q \frac{dG}{d\chi}\frac{\partial\alpha}{\partial\chi} + 2a\frac{\partial\gamma}{\partial\chi} = 0, \tag{31}$$

$$\begin{aligned} &a\beta f_Q \frac{d^2F}{d\phi^2} + f_Q\left(2\alpha + a\frac{\partial\alpha}{\partial a} + a\frac{\partial\beta}{\partial\phi}\right)\frac{dF}{d\phi} + af_Q\frac{\partial\gamma}{\partial\phi}\frac{dG}{d\chi} + \\ &2f_Q\frac{\partial\alpha}{\partial\chi}(F+G) - \frac{a^2}{6}\frac{\partial\gamma}{\partial a} + \delta f_{QQ}a\frac{dG}{d\chi} + af_{QQ}\frac{\partial\delta}{\partial\chi}(F+G) = 0 \end{aligned} \tag{32}$$

$$\begin{aligned} &a\gamma\frac{d^2G}{d\chi^2} + f_Q\left(2\alpha + a\frac{\partial\alpha}{\partial a} + a\frac{\partial\gamma}{\partial\chi}\right)\frac{dG}{d\chi} + af_Q\frac{\partial\beta}{\partial\chi}\frac{dF}{d\phi} + \\ &+2f_Q\frac{\partial\alpha}{\partial\chi}(F+G) - \frac{a^2}{6}\frac{\partial\gamma}{\partial a} + \delta f_{QQ}a\frac{dG}{d\chi} + af_{QQ}\frac{\partial\delta}{\partial\chi}(F+G) = 0, \end{aligned} \tag{33}$$

$$f_Q\frac{\partial\alpha}{\partial\phi}\frac{dG}{d\chi} + f_Q\frac{\partial\alpha}{\partial\chi}\frac{dF}{d\phi} - \frac{a}{6}\left(\frac{\partial\beta}{\partial\chi} + \frac{\partial\gamma}{\partial\phi}\right) = 0, \tag{34}$$

Ендігі мақсатымыз (30)- (35) дифференциалдық теңдеулер жүйесінің шешімі анықтаймыз.

$$\begin{aligned} &\alpha = \alpha_0 a, \beta = \beta_0 e^Q, \gamma = -3\alpha_0\phi/2, F = F_0 e^{-\mu\varphi}, G = G_0\phi^2, \\ &V = V_0 e^{-\mu\varphi}, W = f(\phi e^{\frac{\mu\varphi}{2}})e^{-\mu\varphi} \end{aligned} \tag{35}$$

Бұл шешімдер Нетер симметриясы шартына сай, сонымен қатар теңдеулер жүйесін толығымен қанағаттандырады. Алдағы уақытта космологиялық шеешімдерді анықтауда орасан зор көмегін тигізеді.

Бұл жұмыс ҚР БҒМ AP09058240 гранттық жобасы қаржыландыру аясында орындалды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. J.B. Jiménez, L.Heisenberg, T. Koivisto. Coincident General Relativity // Physical Review D. 2018. Vol.98. №4. P. 044048.
2. S.Mandal, P. K. Sahoo, J. R. L. Santos. Energy Conditions in f(Q) gravity // Physical Review D. 2020. Vol.102. №2. P. 024057.
3. N. Frusciante. Signatures of f(Q)-gravity in cosmology // Physical Review D. 2021. Vol.103. №4. P. 044021
4. S.Mandal, D.Wang, P.K. Sahoo. Cosmography in f(Q) gravity // Physical Review D. 2020. Vol.102. №12. P. 124029.
5. R.C. de Souza, G.M. Kremer. Dark Sector from Interacting Canonical and Non-Canonical Scalar Fields // Classical and Quantum Gravity. 2010. Vol.27. №17. P. 175006.